

تحلیل رازی از دروغگویی

احمد فرامرزی قراملکی

استاد دانشگاه تهران

چکیده

1) بیان مسأله

رازی فصل نهم طب روحانی را با عنوان «در دور کردن دروغ» به بحث از پنجمین بیماری نفس می‌پردازد. بیان وی در این مبحث کوتاه و در مواضع مختلف ساده‌انگارانه است. مهم‌ترین نکته در بحث رازی ارایه تعریفی از دروغ است که عدم مصلحت به نحوی در آن اخذ شده است. وی به جای آنکه از حکم اخلاقی دروغ مصلحت‌آمیز بحث کند با تعریفی اخبار خلاف واقعی را که بنا به مصلحت است، از دروغگویی خارج می‌کند. تبیین روان‌شناختی رازی از دروغ نیز نکته قابل توجهی است. رازی سه مبحث عمده را به ترتیب طرح می‌کند: تبیین دروغگویی، نشان دادن آثار زیانبار دروغگویی و ترغیب افراد به دوری کردن از آن و تعریف دروغگویی. گزارش و تحلیل انتقادی از سه مبحث رازی را با ترتیب منطقی بیان می‌کنیم.

2) مفهوم‌سازی رازی از دروغگویی

دانشمندان در تحلیل مفهوم دروغگویی اختلاف نظر فراوان دارند. گزارش مختصر آراء مهم آنان پرتوی در فهم ژرف‌تر تعریف رازی است. قبل از پرداختن به چستی دروغگویی توجه به یک بحث لفظی درباره‌ی واژه دروغ و راست اهمیت فراوان دارد. واژه دروغ و راست در فارسی و صدق و کذب در عربی به اشتراک لفظ کاربردهای مختلف دارند. عدم تمایز کاربردهای گوناگون واژه سبب ابهام در تعریف و تحلیل مفهوم می‌شود. به تعبیر مولوی «اشتراک لفظ دائم رهن است». تعریف به معنای تحلیل مفهوم واژه اوست اگر واژه‌ای به اشتراک لفظ دو مفهوم مختلف داشته باشد، تحلیل هر یک از آن دو مفهوم، تعریف‌های بدیل و جایگزین نیستند. عدم توجه

به این نکته سبب نزاع‌های لفظی و چالش‌های بی‌ثمر می‌شود. به عنوان مثال، اگر کسی در تعریف شیر بگوید: «حیوان درنده‌ای...». کسی این نقد را نمی‌پذیرد زیرا این نقد ربطی به تعریف شیر در اصطلاح گوینده ندارد و صرفاً اشتراک لفظ سبب این اعتراض و چالش شده است.

2-1) تفکیک دو کاربرد واژه دروغ

اشتراک لفظ را می‌توان از حیث پنهان و آشکار بودن بر سه مرتبه دانست: جلی (روشن)، خفی (پنهان) و اخفی (پنهان‌تر). چند معنایی در ریشه لغت (مانند معانی شیر) اشتراک لفظ آشکار است. چند معنایی واژه در کاربردهای مختلف آن در علوم و صناعات گوناگون، اشتراک لفظ پنهان است، مانند واژه حد که در ریاضی، منطق، فقه و جغرافیا معانی گوناگونی دارد. و چند معنایی لفظ در کاربردهای مختلف آن در علم یا صنعت واحد، اشتراک لفظ پنهان‌تر است مانند واژه ذاتی در صنعت منطق یا فلسفه. واژه‌های راست و دروغ در دو علم کاربرد دارد: منطق و اخلاق. اطلاق واژه در این دو کاربرد به اشتراک لفظ است.

راست و دروغ/ صدق و کذب در اصطلاح علم منطق، وصف گزاره و علم تصدیقی است و آن تابع معناداری جمله است. جمله تام خبری دارای معنای محصل، در منطق‌های رایج (برخلاف منطق‌های چند ارزشی) به نحو منفصله حقیقه یا صادقند یا کاذب. اگرچه معنای جمله بر مبنای نظریه رایج دلالت تصدیقی در گرو قصد گوینده است، صدق و کذب جملات ارزیابی مستقل دارند. تعریف سنتی صدق و کذب گزاره، مطابقت و عدم مطابقت گزاره با واقع است. در دوره جدید عده‌ای دیدگاه‌های دیگری غیر از نظریه مطابقت^۱، ارائه کرده‌اند، مانند انسجام گروهی^۲، عمل گروهی^۳ و... . ارائه شده است (نک: پوین، معرفت‌شناسی، ص 78-91). بحث از اینکه نظریه‌هایی مانند انسجام و عمل گروهی ملاک صدقند و نه تعریف آن، از موضوع نوشتار حاضر بیرون است.

صدق و کذب در اصطلاح منطقی را در زبان انگلیسی با *fallce* و *trne* نشان می‌دهیم. معنای واژه در این کاربرد به گزاره، صرف نظر از شکل گفتاری یا نوشتاری، طبیعی یا نمادی، متعلق است. گزاره از حیث حکایت

---

1. نظریه مطابقت صدق (correspondence theory of truth) صدق گزاره را به تطابق آن با واقعیات و حالات امور به طور واقعی تفسیر می‌کند. این نظریه به افلاطون و ارسطو برمی‌گردد و تا دوره جدید حاکم بوده است.

2. نظریه انسجام صدق (coherence theory of truth) صدق گزاره را تلائم و انسجام گزاره با سازمان و دستگاهی از گزاره‌ها تفسیر می‌کند که تلازم متقابل دارند و یکدیگر را پشتیبانی می‌کنند.

3. نظریه عمل گروهی صدق (pragmatic theory of truth) صدق و کذب گزاره را براساس نتایج و آثار آن تفسیر می‌کند.

از واقع و نه از حیث فعل کسی¹ موضوع صدق و کذب است. مفهوم صدق و کذب در این کاربرد محمول یک موضعی است.

راست و دروغ در علم اخلاق، عنوانی برای فعل کسی است. این فعل از گونه اخبار است و اخبار رفتار اختیار کسی است و از گونه محمول چند موضعی است و خود موضوع حکم اخلاقی (خوب، بد یا ممدوم و مذموم) است. تعبیر دقیق در این کاربرد، راست گویی و دروغگویی است و لذا در زبان انگلیسی دروغ به این معنا را با falla بیان نمی کنند بلکه با «to lie» تعبیر می کنند که به یک فعل و کنشگر مربوط است.

راست و دروغ به منزله وصف خبر با راستگو و دروغگو بودن به منزله وصف مُخبر از حیث رفتار دو کاربرد متمایز (و البته مرتبط) واژه است و لذا راست به معنای اول با دروغ به معنای دوم قابل جمع است، همان گونه که دروغ به معنای اول بار است به معنای دوم نیز قابل جمع است. به عنوان مثال وقتی در آیه کریمه می فرماید: «إِذَا جَاءَكِ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا تَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ» (سوره منافقون/ آیه 1). صدق خبری و کذب مخبری جمع شده اند. خبر «تو فرستاده خدایی»، صرف نظر از گوینده و قصد وی، صادق به معنای مطابق با واقع است اما آنان در این گفتار به منزله یک اخبار (و نه خبر)، دروغگویند.

اخبار یک رفتار ارتباطی است (اعم از درون شخصی و بین شخصی) و راست و دروغ بودن گوینده (مخبر) متمایز از صدق و کذب خبر تعریف می شود. البته ممکن است کسی در تعریف راستگویی و دروغگویی مفهوم مطابقت و عدم مطابقت را به کار ببرد. در این صورت آن را باید در ترازوی سنجش تعریف، نقد کرد.

یکی از وجوه تمایز دو کاربرد راست و دروغ، تقابل آن دو است. راست و دروغ در اصطلاح علم منطق، بر مبنای جمهور و نظریه مطابقت، تناقض است. یعنی راست و دروغ نه قابل جمعند و نه قابل رفعند.² اما راست و دروغ در اصطلاح منطقی تقابل تضاد دارند و منع خلو رواست یعنی اخبار کسی می تواند به گونه ای باشد که وی نه دروغگو باشد و نه راستگو. به همین دلیل در نقد تعریف دروغگویی، برخلاف نقد تعریف واژه در اصطلاح منطق، نمی توان از دلیل «اگر چنین باشد باید نقیضش راست باشد» بهره گرفت.

---

1 . as an action

2. یعنی (P&~P)~ و P V ~P

2-2) گزارش اجمالی تعریف‌های عمده از دروغ‌گویی

مقایسه تعریف رازی با تعریف‌های دیگر پرتوی در فهم ژرف‌تر مفهوم‌سازی رازی از دروغ است. در گزارش تعریف‌های عمده از دروغ، تعاریف صدق و کذب خبر در اصطلاح علم منطق را به میان نمی‌آوریم. می‌توان ادعا کرد علی‌رغم بیان‌های گوناگون در تعریف دروغ‌گویی دو تصویر عمده وجود دارد: **یک**، دروغ‌گویی اخبار (و گزارش) غیرمطابق با واقع است. این تعریف از مفهوم صدق و کذب خبری و منطقی ملهم است اما با اخذ اخبار به جای خبر، دروغ‌گویی را صفت رفتار ارتباطی کلامی (اعم از گفتار و نوشتار) می‌داند. عده‌ای برای افزایش دقت در تعریف قیدهایی را مانند اخبار آگاهانه (مع علم)، نه به طریق مجاز را افزوده‌اند. قیدی چون «نه به طریق مبالغه» نیز قابل افزودن است. مهم‌ترین قیدها، آگاهانه و عمدی بودن اخبار است تا کسانی که از سر اشتباه و ناخواسته گزارش غیرمطابق با واقع می‌دهند از تعریف بیرون باشد. براساس تضادانگاری راست‌گویی و دروغ‌گویی می‌توان گفت اخبار و گزارش اخبار مطابق با واقع (راست‌گویی)، اخبار غیرواقع با واقع آگاهانه (دروغ‌گویی) و اخبار غیرمطابق غیر آگاهانه یا سهوی (نه راست‌گویی و نه دروغ‌گویی).

دو، دروغ‌گویی اخبار و گزارش امری اعتقاد گزارش‌کننده و راست‌گویی گزارش مطابق با ور خبر دهنده است. این تعریف، تمایز صدق و کذب خبری (در اصطلاح منطق) را با صدق و کذب در اصطلاح علم اخلاق، بیشتر نشان می‌دهد. براساس این تعریف دروغ‌گویی از گونه رفتارهای تعارض‌آمیز فرد است، نفاق و ریا از دیگر گونه‌های رفتارهای تعارض‌آمیز است. به همین دلیل، این تعریف به جنبه رفتار ارتباطی درون شخصی دروغ‌گویی التفات دارد.

سه، مؤلف دروغ مصلحت‌آمیز پس از گزارش تعریف‌های پیشینیان و تحلیل و طبقه‌بندی آنها (اسلامی، ص 91-52) تعریفی را نیز خود می‌افزاید: دروغ عبارت از گفتار یا نوشتاری است که اظهارکننده بدان اعتقاد ندارد و آن را برای فریفتن مخاطب یا دیگری اظهار می‌دارد (همان، ص 91). صرف نظر از اینکه آیا قید «قصد فریفتن دیگران» مؤلفه دروغ است یا نه، اخذ این قید بر رفتار ارتباط بین شخصی بودن دروغ تاکید می‌کند هم در تحلیل دروغ و هم در بیان حکم اخلاقی آن.

2-3) تعریف رازی

رازی بحث از صدق و کذب را به نحو متناظر تعریف نمی‌کند، اساساً وی به بحث از صدق نمی‌پردازد بلکه بحث وی محدود به رذایل اخلاقی است و لذا صرفاً به تحلیل دروغ‌گویی نمی‌پردازد. وی برای ارایه ابتدا به

تمایز گونه‌های مختلف «گزارش آنچه حقیقت دارد» می‌پردازد. «اخبار بما لا حقیقه له» دو گونه است: گونه‌ای که گزارش‌کننده به وسیله آن امر زیبا و نیکویی را قصد می‌کند به گونه‌ای که اگر خلاف حقیقت بودن گزارش وی آشکار گردد، سودمند بودن آن برای شنونده، عذر گوینده محسوب می‌شود. چنین گزارشی، آبروریزی، نکوهش و پشیمانی را برای گوینده در پی ندارد. اما اگر گزارش «آنچه حقیقت ندارد» اگر بدون چنین قصد می‌باشد، آشکار شدن آن هم آبروریزی گوینده را در پی دارد و هم اگر سبب ضرر برای شنونده باشد، نکوهش را موجب می‌شود (طب روحانی، ص 58).

رازی پس از توضیح یادش ده گوید: شایسته آن است که کسی را دروغگو نیامیم و از او دور می‌کنیم که نه به خاطر امر اضطراری و نه برای نیل به مطلب بزرگی دروغ می‌گوید (ص 59). این تلقی از دروغگویی با تعریف‌های یادشده نسبت دارد. اولاً تعبیر «اخبار بما لا حقیقه له» به دلیل اعم بودن حقیقت نسبت به واقع می‌تواند هم شامل اخبار غیرمطابق با واقع باشد و هم گزارش خلاف اعتقاد و باور گوینده را فراگیرد. اخذ قصد خیررسانی نیز برای خارج کردن دروغ مصلحت‌آمیز از تعریف است. «اخبار بما لا حقیقه له» هم با قصد فریب است و هم منشاء فریب می‌شود اما این فریب برای امر عظیمی چون نجات جان شنونده انجام می‌شود. بنا به تحلیل رازی، شنونده وقتی بداند که برای وی دروغ گفته شده است و او را فریب داده‌اند، نه تنها از چنین فریب خوردنی ناخشنود نسبت بلکه به آن خشنود هم هست و لذا گزارش‌کننده را مذمت نمی‌کند. مذمت کردن گزارش‌کننده «بما لا حقیقه له» ملاک اخلاقی بودن دروغ است یا نشانگر غیر دروغگو بودن گزارش‌کننده؟ رازی بر سخن دوم است. می‌توان گفت: از نظر رازی، اگرچه گزارش‌کننده به ظاهر خلاف حقیقت گفته است و شنونده را فریفته است اما در ارزیابی فراگیرتر، فریبی در میان نیست. این تحلیل به مبنای استاد مطهری در تحلیل دروغ مصلح‌آمیز نزدیکتر است که اگر دروغ برای مخاطب راستی باشد فلسفه خودش را از دست می‌دهد (فلسفه اخلاق، ص 82).

منابع

- اسلامی، سید حسن، دروغ مصلحت‌آمیز: بحثی در مفهوم و گستره آن، قم، بوستان کتاب قم (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، 1382).
- رازی محمدبن زکریا، الطب الروحانی، موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران، دانشگاه مکه گیل، 1386.
- پونی، معرفت شناسی،
- مطهری، مرتضی، فلسفه اخلاق، تهران: صدرا، 1367.
- مولوی، جلالی‌الدین محمد بلخی، مثنوی معنوی، تصحیح محمدرضا برزگر خالقی، تهران، زوار، 1380.